

80

1900

урядник Коваленко.

ВИШНІВСЬКА СПРАВА

Листи з архіва урядника Карія Кудля.

Накладомъ „Українсько-руської Видавничої Спілки“.

КИЇВ—1913.

Друкарня 1-ої Київськ. Спілки. Трьохсвятительська 5.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1913
на український місячник літератури, науки й громадського життя

Літературно-Науковий Вістник

ЩО ВИХОДПТЬ ДАЛІ. КНИЖКАМИ ПО 12—15 АРК.
при близькій участі В. Винниченка, М. Грехтера,
М. Грушевського, М. Євшана, О. Кобелянської, М. Коцюбинського, В. Леонтовича, Лесі Українки, О. Олеса,
Л. Старицької-Черняхівського, Л. Цегельського і инш.

Містить белетристику оригінальну й переклади—повісти, оповідання, драми, статті з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Завідує Київським виданням О. ОДЕСЬ.

Редакція і головна контора: Київ, В. Володимирська 28.
Контора львівська: ул. Супінського, ч. 17.

(Lemberg, Supinski-str. 21, Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft).

Передплата для Росції: на рік 8 руб.; за три роки 4 р. 50 коп.

З огляду на тяжкі матеріальні обставини нинішнього українського життя передплата на Літер.-Наук. Вістник в 1912 р. для незаможних учнів, студентів, сільських учителів і учительок, низших служащих, робітників і селян знижена на 6 рублів (коли вони передплачують журнал просто з контори).

Кому трудно відразу, ніхай присилає на перше число кожного місяця по 1 руб., поки збереться повна передплата. а журнал посилатиметься зараз.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5%, коли вона повна (8 руб.) і виплачується вся відразу.

Комплекти журналу за попередні роки продаються по 8 руб.

Ціна книжки осібно 85^к.

Вид. Л. Старицька-Черняхівська.

Ред. О. Лисенко.

Трицько Коваленко.

ВИШНІВСЬКА СПРАВА

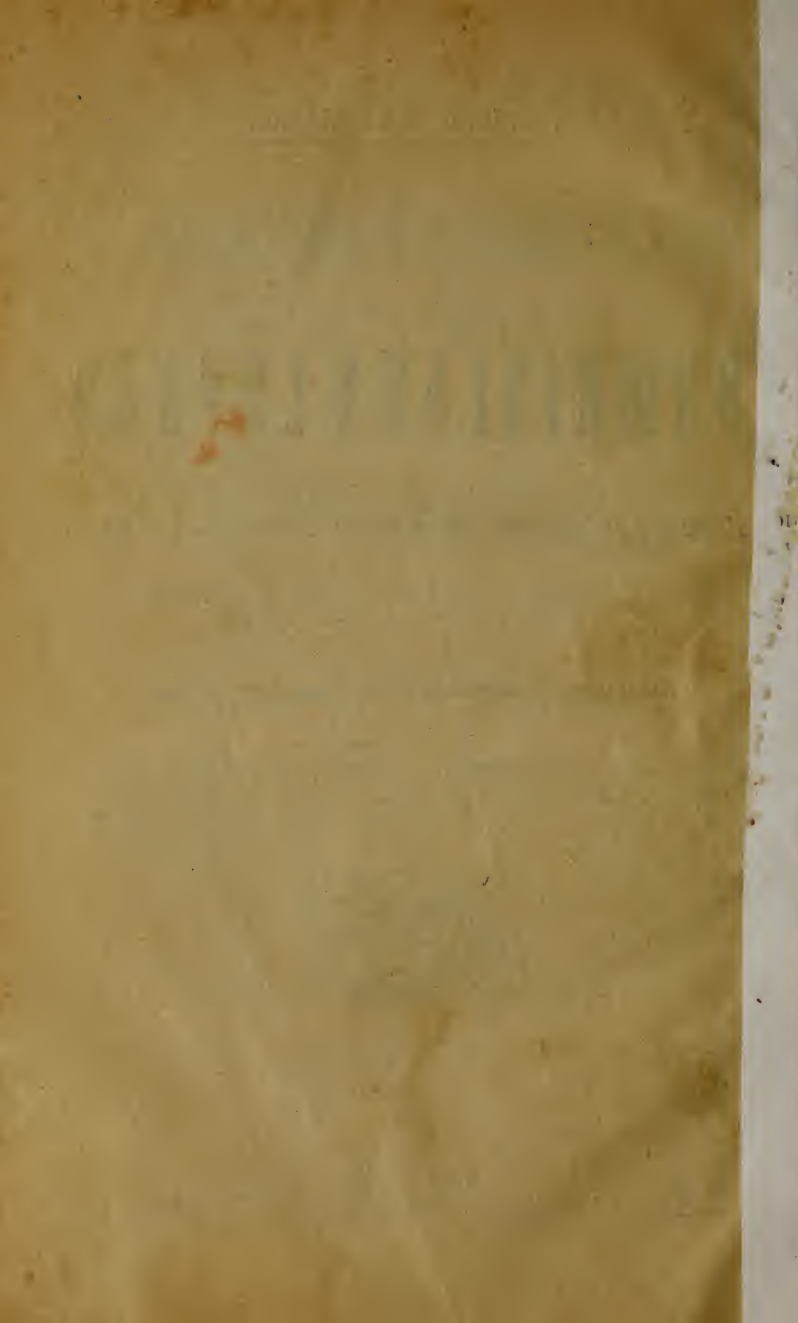
Листи з архіва урядника Корнія Кудлая.

Накладомь „Українсько-руської Видавничої Спілки“.

КИЇВ—1913.

Друкарня 1-ої Київськ. Друкарськ. Спілки. Трьохсвят. 5.

891.79
K 84934

OV

Передмова до листів.

Вже минуло десять років, як у м. Тернах поховали Корній Кудлай, що був колись учителем у сільській школі, а потім за щось не помирився з земством і став поліцейським урядником. Його син просив мене, щоб я написав біографію небіжчика, і для того передав мені купу писаних шпартгалів, а між ними й отсі листи, що тут друкують ся. Правда, вони мало звязані з життям і персонаю небіжчика Кудлая, за те в їх містять ся цікавий епізод з минулого сільського життя.

Поки-то ще я вспію розібрати усі шпартгали покійного Корнія Йовхимовича та написати його біографію, скажу тут про його хоч кілька слів.

Корній Кудлай, родом із селян десь із під Переяслова, учив ся у повітовій школі, був чоловік богобоязливий, старшим покірний, учив у школі не тільки того, чого мусів з наказу, а й більше того: діти мусіли знати, як зовуть ближших і дальших начальників аж до міністрів, знали багато всяких правил, постанов і т. д.

Наш „наставник“ (так мусіли звати його школярі) служив, на його власну думку, щиро, вірою і правдою. Не попускав, щоб поміж учителями в отій окрузі завели ся безвіри та нігілісти. Навіть про свого помішника писав, куди треба, що той до церкви не ходить, а як піде, то й лоба не перехрестить, у піст їсть скоромне і т. д.

Та Кудлаєви довело ся учителювати в такі часи (кінець семидесятих літ минулого століття), коли начальство шкільне у нашому повіті було трохи радикальне. Воно не зважило на „особливу щирість і заслуги“ Корнія Йовхимовича і як почали жаліти ся на його люди, то просто скинуло з служби.

Що ж тоді було робити Кудлаєви без служби, без заробітку? Правда за жінкою узяв він ґрунтєць з хатою при містечку, жінка торгувала у п'ятницю і в понеділок на місті, під яткою, дрібним крамом, та з того не проживеш. Діти ростуть, їсти просять, та треба ж і вчити їх.

Тоді він поїхав до пана справника просити ся на службу. Той посадив його поки що писати в своєму „управленні“. Писав Кудлай дуже добре як каліграф, і стиль у його був коли не такий, як у Карамзіна, то вже не гірший, як у Своді Законів та в міністерських циркулярах. Працював Кудлай, день і ніч і його настановлено урядником.

Тут він виявив чималу дотепність в справах заплутаних, „особо важних“ та політичних. Тоді ще мало хто з поліції добре розумів політичні справи. Кудлай, вважаючи себе „найбільш інтелігентним урядником“, надіав ся пійти далеко вгору по сходах поліцейської ерархії, і думав здобути се тим, що викриє яку-небудь політичну справу в своєму повіті. Для того він довідував ся, що хто робить, з ким знаєть ся, що думає. Пильно читав і переписував для себе листи місцевих учителів, фельдшерів і т. и., бо сподівав ся знайти політичне швидче всього серед тієї сільської інтелігенції. Почтової контори там поблизу ніде не було, листи оддавали ся в волость, а там їх забірав земський почтар Муха і розвозив по повіту, або здавав, коли треба, на пошту в городі. Поки Муха дримає було в волости, дожидаючи земських коней, щоб їхати далі, Кудлай переглядає або її списує листи. Мав він ще й інші способи здобу-

вати листи, і дуже се любив. Отак опинили ся в його й ті листи, що тут друкують ся. Їх було дуже багато, та я поки що взяв тільки ті, що були зшиті до одного „діла“, яке звало ся: „О вредныхъ слухахъ въ с. Вишнеvkѣ и о подозрительности фельдшера Ивана Заверухи“. До їх я додав кілька листів самого Кудлая, що теж зберігали ся в чернетках, і попросив де-які листи у знайомих. На жаль, листів самого Заверухи, про якого йде річ у „ділі“, зберігло ся зовсім мало: мабуть Кудлай у свій час одіслав їх кудись далі, для певної потреби.

Отак пильнував та працював Кудлай, усе сподіваючись піти вище, аж поки йому й душа з тілом розлучила ся. Може б таки він і діждав ся, як би дожив до нових часів коли настала велика потреба в знавцях політичних справ. А тоді навіть ніхто не вірив, щоб вони, сі справи, могли бути у нашому човіті. І може він дожив би, коли б оті Вишнівці, по злобі, не потовкли були його.

Дякуючи особливій цікавості покійного Кудлая, ми тепер можемо хоч трохи познайомити ся з життям по наших закутках у ті часи, які звали ся часами темної реакції (самий кінець восьмидесятих років) і коли справді по тих закутках вже клали ся підвалини для пізнішого руху.

Перечитавши листи, можна зауважити, що де-які подробиці „Вишнівської справи“ застають ся неясними, особливо через втрату листів фельдшера Заверухи. Та що ж робити, – чого немає, про те треба догадувати ся.

Листи, які були написані не по-нашому, я поперекладав, зберігаючи стиль і всі характеристичні вислови. Інші ж листи, писані, по нашому, застають ся без ніяких одмін.

Л и с т и.

1. Від фельдшера Йовхима Гурина до Вишнівського дяка Івана Утроби.

Шановному панотцеві Іванові Мануйловичу з супрогою і дітками посилаю свій поклон до ли-

ця землі. І прошу я вас, не нарікайте на мене і не журіть ся, бо хоч мене і перевели з Вишнівки у Терни, а я так гадаю, що за Богом молитва, а за Царем служба не пропадає, і я знов до вас верну ся і таки молитиму вас і милу супругу вашу, аби, як обіцяли, оддали за мене вашу донечку Палагвею Іванівну. А яж Царю-Государю вірою і правдою служив у полку, і хоча до стройової служби не вельми здатний був, за те панове офіцери знайшли в мені великий хист до роботи домашньої, і я мало не три роки вибув за деньщика у господина капітана Малахаєва, і він мене любив. Якось вернув ся він з учення, ліг собі на ліжку, а я самовара роздуваю, скинувши чобота, аж упрів. Дивив ся на мене капітан, свистав щось, а тоді й каже: „Тобі, Гурин, вже не багато зостало ся й служити“. — Точно так, кажу, років зо два. — „Що ж робитимеш, як вернеш ся до дому“? — Хліб пахатиму кажу. Тут він довідав ся, що в нас дома землі мало, і мовить: „Тобі яке б ремество вивчити треба, або хоч фельшером зробиш, ти ж грамотний. На писаря не годиш ся, а на фельдшера можеш“. Почав я йому дякувати, а він — як рідний батько до мене: перебалакав там з ким треба, і мене приставлено до лазарету, щоб я фельдшерське ремество вчив, і латинську грамоту проказано мені, так що я, слава тобі, Господи, усяке слово можу розібрати й написати, напр. Kali jodati, Melilotний пластир і багато иншого. Як вернув ся я з служби та промовив кілька таких слів до своїх товаришів, то вони тільки роти пороззявляли, а не розберуть нічого. Як уже було йти мені додому, здав я екзамент і свідительство получив, що я вже ротний фельдшер, і тепер можу лічити од усякої недуги, і зілля усяке знаю, й струмент, що до чого. Інші котрі не розберають діла, кажуть про нас ротних фельдшерів се і те, що ми, мовляв, у фельдшерській настоящій школі не бували, і через те ніби

то не знаємо того, що в тій школі учать. А то єсть чиста брехня; бо хоча правда, ми *теорії* вчили ся мало, за те *практику* і дисципліну мали велику, і знаємо все чисто, що в нашому ділі треба знати. І всякий тямущий чоловік нехай скаже, що важніше, теорія чи практика. От хоч би і в вашому псаломщицькому ділі, — ви всякого, навіть богослова, за пояс заткнете, бо ви знаєте всяке правило і порядок. А ми ті свої правила і дисципліну на своїй шкірі витерпіли, — нехай лишень спробують ті фельдшері, що в своїх школах учили ся!

Тепер у вас у Вишнівці замість мене наставили нового, молодого фельдшера, молокососа, що недавно скінчив свою науку в Полтаві. Жаліли ся на мене ваші дурні селяни, мужики, безголові хахли, що я ніби діла свого не роблю, гуляю, пю... А я й знаю, хто се вигадав, хто підбив тих дурних селян: се попович Ксенофонт, та учителька, та Бурдун. Се вони вигадали і про горілку, і про хабарі, і про дівчат та молодиць, — і про се не посоромили ся написати, такий народ! А я вам скажу істинно, як на сповіді, що я тільки в чесній кумпанії, з вами, з урядником, з писаром та старшиною на беседі бував, звичайно, як добрим людям годить ся. А що мене за мою працю і за добрі ліки скрізь трактовано і частовано добре, то нікому до того діла немає.

Нехай тепер побачать ваші Вишнівці, як їм буде з Заверухою. Нехай він проти мене справить ся! Я вже знаю, що він довго у Вишнівці не буде. Нехай я й зовсім службу втрачу, а не попущу надо мною глузувати. Мої приятелі, писар Чухрайло та урядник Кудлай, подаватимуть мені звістки про Заверуху, а я вже тут постараю ся.

А поки що живу я тут у містечку Тернах не погано. Тут Жидів багато, вони люблять лічити ся і правило розуміють, що хто маже, той їде. Служу я тут при лікарю і шкода, що він мене не пу-

скає до прийому недужих, а все загадує терти порошки та масти.

З тим бувайте здоровеньки, поки побачимо ся і прошу вас передати вашій многоцінній доньці Палагвеї Івановні приложенного тут листа. — Старший ротний фельшер
Йовхим Гурин.

2. *Од фельдшера Гурина до вишнівської дяківни Палажки.*

Не оцінена Палазю Іванівно! Посилаю вам свій сердечний поклін до білих ніжок ваших і тисячу сто поцілунків у рожеві ваші устоськи, що пахнуть краще одеколону! І маю честь повідомити, що я здоровий, живий, тільки нуджу ся за вами, чого й вам бажаю і надію ся, що скоро верну ся до вашої милої Вишнівки і я таки вас висватаю. Ублагайте шановних старих ваших, нехай вони оддадуть за вас і не тільки оту нивку що в Слобідській руці, а ще й ту леваду з гайком, що за Кошелевою клунею.

А може ви, Палагвея Івановно, уже мене забули, повірили тому, що лихі люде на мене вигадують? Може вам більше до вподоби новий ваш фельдшер Заверуха... Він-же учений і вміє язиком ляпати, то він вас і розважить, а жіночий рід такий собі на вдачу, що хилить ся, куди вітер віє. А я по-правді вам скажу, що хоч ваш Заверуха усе з книжками возить ся, та я вже забув про те, про що він тільки тепера по книжках доходить!

Потіште мене, не мучте, озовіть ся ласкавим словом! Ваш до віку Йовхим безталанний *Гурин.*

3. *Од нового Вишнівського фельдшера Івана Заверухи до його товариша Романа Знайка.*

Брате Романе! Обіцяв я тобі часто писати, та ось аж тепера зібрав ся. Неначе ми вчора роз-

лучили ся, і вже дивись — трохи не пів-року минуло.

Після тієї пригоди в Хорольському повіті, що нас розлучила, подав ся я в П—ський повіт, куди земська управа викликала фельдшерів. У городі „балагула“ завезла мене до „найкращої гостинниці“ Ривки Блохової. Я спитав, чи є „свобідний номер“. — А як же, паниченьку, є самий найкращий, — одмовила Ривка. — Там у мене звичайно самі благородні пани ночують. — І вона почала називати довгу низку усяких панів, трохи чи не князів, які там ночували. Номер той був на другому поверсі, куди треба було лізти по драбині держачись за шаблі, в дїрку, що одному чоловіку добре пролізти можна. — Отсе вам номер! — промовила Ривка. „Та тут уже спить один постоялець, — зауважив я. Ривка дуже здивувала ся, аж руками сплеснула. — Се — постоялець! Що панич кажуть: се — постоялець! Який-же се постоялець? Та се-ж так собі, знайомий Жидок з Баришполя! Спить, паничу, тут вам добре буде. А самовара подати?“

Та за блошицями трудно було заснути.

Уранці пішов до земської управи. Там мені сказано їхати в Тернівський медичинський участок і дали „відкритий лист“, щоб я міг брати земські коні. Та я ще позичив у члена управи 10 карбованців, бо поки-то зароблю, а жити нічим. Нарешті предсідатель управи промовив: „Працюйте, пильуйте, а земство ніколи не забуде вашої щирої праці і оцінить її по заслuzі“. Добре сказав, спасибі йому, і здаєть ся, широко. Хоч після Хорольської пригоди я вже дивлю ся трохи скептично на земську вдячність...

У Тернах явив ся я до лікаря. Лікар з семинаристів, з селянами та з фельдшарами поводить ся гарно, тільки я помітив, неначе він якийсь неширий, усіх за ніс водить і бе на популярність.

Тут при лікарю служать — фельдшерича і

ротний фельдшер Гурін, переведений з Вишнівки, бо там на його громада жаліла ся. На його місце я мушу їхати. Фельдшериця — панна з Переяслова з міщан. За браком жінок-лікарок, вона тут справляється за жіночого лікара. Становище її ліпше, ніж наше; і лікар, і земство відносять ся до неї лагідніше. Бо в нас се ще новина, ще мало в медицині працює женщин, а їх треба багато, щоб не бувало такого, як тепер: недужі молодичі соромлять ся йти до лікара та иноді через те й гинуть.

Я просив лікара, щоб дав мені потрібні поради до служби, бо я нічого тут не знаю про порядки тутешні, звичаї і обставини. А він мені тільки й промовив: „Рука даючого не оскудіє, рука берушого не всохне, се собі знайте, бо про се і в земській управі звісно...“ Ти-б подумав, що сей лікар дуже любить „брати;“ а справді він бере подяки хиба тільки од панів, та й то як до їх покличуть. Може то він так мені сказав, щоб швидче мене вивідати? А я собі думаю: коли хочу бути вільним, ні од кого незалежним, до всіх однаковим, то не треба брати подяки зовсім ні од кого.

У Вишнівці мені не погано, тільки не гаразд, що Гурін тут позаводив недобрі звичаї і тепер, поки люди призвичають ся до чогось ліпшого, виходить немало незручностей і нарікань. Напр., він усім, хто хотів, роздавав лікарства за-очи, не бачивши недужих, і тепер люди вимагають, щоб і я так робив.

Познайомив ся з тутешньою „інтелігенцією“. Після візиту до попа, мені принесено горщик масла, паляницю, сала, ковбас і варення, — „на нове хазяйство“. З попадею я умовив ся, що ходитиму до їх обідати, за невелику плату. Обіди добрі, тільки школа, що мені немає часу ходити обідати. Зранку на швидку руку пю чай, приймаю недужих і їду на села. Та треба й по Вишнівці походити що-дня, одвідати всіх недужих, що не можуть до

мене прийти. Як упораю ся, то дивись — уже й вечір, незручно йти вже обідати. Так що я обідаю разів 2 на тиждень, а то більше чаєм живу. Ще й хліба до чаю не легко дістати: се ж чудасія — у хліборобському селі можна вмерти без хліба! Пішов мій дід-сторож хліба добувати, а молодиці все одмовляють ся, соромлять ся, кажуть: Хіба їм такого хліба треба, як ми їмо? — Вони думають, що мені треба якогось особливого хліба, а я й черствому радий. Аж догадали ся ми з дідом купувати хліб у Жида, тоді все пішло гаразд. У Жидів ще й булки печуть раз на тиждень, перед шабашом, — тепер печуть і для мене.

У попа є син Ксенофонт, гарна людина, ширий і живий, до всякого доброго діла златний. Гарячий і якийсь нервовий, недужий. Нудить ся тут, бо батько його не розуміє, а він не хоче йти в попи. Ну, та ми тут по-троху розпочинаємо з ним працю — учимо ся і учимо охочих до науки.

Тут іще є по селах більше десятка ролин збіднілих панків, у їх звичайно є панни — нещасні, нікчемні, ніякого діла не навчені панни. Є ще економія багатого пана, та я там не був. Присилали раз, щоб я дав лікарства для коней, та я не дав, бо в мене й для людей не стає. У Вишнівці учителька цікава людина, розумна, вільна од забобонів, та якась чудна, я її поки-що не розумію. Може через те, що вона вийшла з іншого стану, ніж я, мала иньше вихованє і т. д. Ми з нею в добрих відносинах.

Знайшов ще одного доброго священника у сусідньому селі. Чоловік ще молодий і не клірикальний до селян прихильний, і вони його люблять.

Не схотів я залишити ся на службі в Полтаві, зараз після школи, хотіло ся мені на село, бо я виріс у селі і люблю тут жити. Тільки шкода, що я так мало знаю, так часто спиняю ся над незрозумілими для мене в людських недугах і що

так часто не можу нічого допомогти, та ще й обставини людського життя складають ся так, що трудно буває бороти ся з недугами. Багато я про се думав, та нехай уже поділю ся своїми думками у другому листі, а тепер — бувай здоров та озивай са частіще! А може-б ми змовили ся побачити ся — знаєш де? — на Тарасовій могилі. Я приїхав би парохомом з вишнівськими людьми, а тобі на конях до Дніпра не далеко. Озивай ся! —
Твій *Іван Заверуха*.

4. *Од дяківни Палажки до фельдшера Івана Заверухи.*

Високошановий Іване Михайловичу! Маю честь повідомити, що Ваші порошки моему татусеві дуже помогли, він уже зовсім мало кашляє. А ті порошки, що колись давав фельдшер Гурин, що тут служив, — зовсім не помогали, і по правді вам скажу, що він не знає стільки, як ви, і мені здаєть ся, що ви могли б бути настоящим доктором. А я дуже поважаю освічених людей. Знаєте, як ви розмовляєте, та все по малоросійському, то мені здаєть ся, що се музика. Приходьте до нас, Іване Михайловичу, приходьте! Що-небудь розкажете цікаве. Бо знаєте, я так сумую та скучаю поміж простими, неосвіченими людьми, де й людського слова не почуєш, тільки „а вжеж“, „а що“... Принесіть яку-небудь книжечку інтересну, у вас же багато книжок усяких є. Тато виписують „Родину“ з приложенням романів, та я вже всі перечитала. Приходьте-ж, бо я страх як скучаю. — З поважаннем *Пелагея Утроба*.

5. *Од урядника Корнїя Кудлая до фелдшера Івана Заверухи.*

Високоповажаний пане!

Між благородними та інтелігентними людьми так водить ся, щоб одню одному робило можливі,

в межах закону, послуги для полегчення, так мовити, долі загально-людської. І хоча я, не будучи спеціалістом в медицині, тільки був вісім літ земським народним учителем, — що уже само по собі привязало мене тілом і душею до освічених людей, — то і тепер звертаюся до вас, добродію, яко чоловіка, хоча і молодого, то безперечно освіченого, — чи не були-б ви такі ласкаві зробити мені за допомогу в моїй велико-трудній службі. Я поки-що служу урядником і так розумію, що перше діло у всякому краю — забезпечити лад і спокій, аби всі иньші культурні робітники могли спокійно працювати, в межах показаних у законі. І як я, будши найбільше інтелігентним з усі тутешніх урядників, буваю посиланий на самоважніщі дознання, то на мені лежить і найтрудніша робота. Між иньшим, для продуктивності моєї праці, являються потрібними такі чоботи, щоб не промокали на дощі, або хоч і в болоті. Для забезпечення моїм чоботям-ботфортам такої непромокаємости, їх треба мазати вазеліном пополам з касторкою, і я прошу вас передати для мене через соцького: 1 фунт касторового масла і 1 ф. вазеліну. —

Бог все вам помагай. —

Корній Йовхимович Кудлай.

6. Од поповича Ксенофонта до фельдшера Завєрху.

Вибачайте, добродію, що я не зайшов до вас учора ввечері. А шкода, бо мабуть там наші хлопці ждали і я не знаю, як ви з ними справили ся. Я не був через те, що мені було дуже недобре, так наче якийсь нервовий припадок. А тут ще батько все на мене наполягає, щоб я йшов у лопи. І тяжко мені змагати ся з старим, і відносини в нас недобрі...

Мені здаєть ся, що мої оповідання нашим хлопцям про старовину мало для їх зрозумілі, а через

те їй мало цікаві. Я ще не вмю так просто і ясно викладати всяку річ, як се ви вмієте, та може таки навчу ся. Чи не притягти нам до сієї справи нашу учительку? Вона-б нам помогла. Скажіть їй про се, а я може й сам ще скажу або напишу до неї як нездужатиму зайти.

Я дуже радий, що в нас завело ся таке, хоч маленьке, а живе діло, бо без його я нудив ся страшенно. У мене немає стільки завзяття та ініціативи, як у вас. Семинарія дала мені схоластичну освіту, яка не відповідає ні теперішньому станові науки, ні здоровим потребам людського розуму й життя. Навіть та освіта, яку ми, без дозволу начальства, сами собі здобували як були в семинарії, мала також характер схоластичний. Се все були слова й формули, за ними ми не бачили життя. Освіта не можлива без знання природи взагалі і людської природи, се я тепер бачу. Ми будували усякі психологічно-моральні будови, і нас задовольняло, як вони були радикальні, нам того було досить. Ми не знали ні певних меж того, що можливе для людської волі, для сил психічних, ні того, на скільки психіка залежить од органічних, фізіологічних причин. Тепер я вчу ся наново, за вашим приводом. Я вчив ся далеко більше, ніж ви, та ваша освіта здоровіша, бо збудована на знанню природи. Справедливо ви кажите, що хто хоче знати людську природу, то нехай попередю детально розріже сам хоч пару трупів. У нас го школах учать не предмети, а книжки, слова, предметів-же дійсних здебільшого зовсім не бачать.

Поки-що бувайте здоровеньки.

Ваш *Ксенофонт Непорочний*.

P. S. Моя мама усе бідкаєть ся, чому се ви не приходите обідати вже здаєть ся, 4 дні. Вона до сього, правда, вже звикла. Як було мені вчора недобре, що вже хотіли посилати по вас, та я не велїв. Се в мене звичайна слабість, вона й так минеть ся, та вже йтак минаєть ся. — *К. Н.*

7. *Од поповича Ксенофанта до учительки Ольги
Облакевич.*

Високоповажана Добродійко! Хотів був сам до вас зайти, та мені щось нездоровить ся, а через те, щоб не гаяти часу, — пишу до вас ось в якій справі.

Ви мабуть уже знаєте, що ми з фельдшером завели так наче шкільку для більших хлопців, що вже були у початковій школі. Їх ходить до нас небагато, та й незручно було-б закликати їх багато, бо й сісти гаразд нігде (у квартирі фельдшера), та щоб і не викликати зайвих балачок.

Наша звичайна школа дає дітям тільки умінне читати, писати, та й те часом забуваєть ся. То добре булоб хоч де-кілька хлопців трохи просвітити, дати їм новий, вільний од забобонів погляд на світ, навчити їх, як здобувати освіту, — тоді вони решту сами здобудуть, ще й других навчать. Ми обминаємо питання чисто-релігійні, чисто-політичні: ми даємо певні знання, а там нехай самі доходять.

Добродій Заверуха, розпочавши се діло, сам часто не має вільного часу, тим більше, що й сам він учить ся і на те час потрібний. Чи не взяли б ви на себе частку праці в сьому ділі? На мою думку, ваша поміч булаб вельми цінна. Ви маєте добру освіту, були на курсах, маєте, як учителька, певний досвід у такому ділі. Ви моглиб узяти на себе початковий курс історії культури.

Се — справа не офіціальна. Мовляв, так хтось заходить до нас коли не-коли побалакати, чайку попиту, розмовляємо на наукові теми, от і все... А разом з тим треба булоб, на мою думку, заснувати у нас у Вишнівці читальню-чайну, щоб було-де людям, окрім шинку, зійти ся, почитати газет та книжок, побалакати з людьми і т. д. Про се вам, як учительці, зручніше, ніж нам, подбати, побалакати з шкільним начальством.

З щирим поважаннем,
Ксенофонт Непорочний.

8. *Од писара Лавріна Чухрайла до фельдшера
Гурина.*

Щиросердечний приятелю, Йовхиме Потановичу! В перших словах мого письма сиішу повідомити тебе, що я живий і здоровий, тільки ми за тобою скучили, бо новий наш фельдшер Заверуха до нас у компанію не пристає. Сказати б так, що він гордий, хоче знати ся все з панами та з образованими, напр. учителькою, попом та його сином, отже він охоче приймає в себе простих мужиків, парубків, трактує їх чаєм і не раз довго з ними гуляє, показує фокуси, напр., як вода з кухля, перекинутого до гори, не виливається ся, або як летить сам у гору мішок з тонкого паперу, коли його підкурити вогнем. А як почне що розказувати, то мої писарчуки (вони теж до його ходять), кажуть що він усе на світі знає, а се єсть брехня, бо напр., мого писарського діла він не втне. А про те, він був-би нічого собі фершалок, як би до нас, волостних урядників, був привітніщий. Таке вже наше писарське званіє прокляте, що образовані люди од нас одвертають ся, а всяке начальство, велике й мале, каже писарови „ти“, садовить його під арешт без суду. А начальства всякого в мене дуже багато, се не то, що в тебе, — лікар та й годі. Образованні люди глузують з писарів, і в газетах та в комедіях пишуть про нас багато негарного. Мені раз довело ся їхати на пароході з Київа, там молоді гарні паничі розбалакали ся зо мною, а як довідали ся, що я — писар, то й годі балакати, і так мені було гірко. А того ніхто не знає, яку величезну працю ми мусимо одбувати, і нехай який-собі писар ледащо, п'яниця, а мусить добре вести такі важні справи, як громадські, земські і державні податки, військова повинність з посемейними списками, пашпорти, волостний суд з тисячами діл, страхівка од огню і тисячі наказів од усіх властей. Ну, а далі йдуть там діла, що

можна часом і навманя одписувати, — се в мене хлопята по формі роблять. — Хоч-би вже нас, писарів, переіменовано в секретарів, або що, то чи не яснїший світ був-би нам. Та якби зрівняли нас хоч із малесенькими чиновниками, щоб на нас всяке не тикало, та щоб не садовили під арешт без суду. А тепер можуть і різками випороти... Ну, положим, ще не вирости тиї різки, щоб мене бити, а все-ж... Може там читаєш газети, — лікар виписує, то чи не натрапиш якої чутки про нас, писарів, може буде яка полегкість. А я читаю тільки „Сельській Вѣстник“, так там про се нічого немає.

А ми собі гадаємо, як би нам тебе, сердечно-го приятеля, до себе вернути, а ти, дурню, не журися, та діла пильнуй і начальству догождай, і ми тут помагатимем, щоб Зеверуху куди-небудь од нас забрали (хіба йому не однаково де бути?), а тебе нам вернули. А ми тобі дяківну таки висва-таємо!

І з тим зоставайся здоров та сподївайся мене в гості, бо я на тім тиждні буду в Тернах і заскочу до тебе підкрепити ся. — Тобі відомий

Лаврін Чухрайло.

9. Од дяківни Палажки до фельдшера Гурина

Шановний Йовхиме Потаповичу! Чого се ви ніколи до нас не приїдете, папінька за вами вже скучили, і я хотїла-б з вами побачити ся. Чи може там у Тернах знайшли вже інтереснїшу компанїю, — там у містечку багато є образованих і модних, а ми собі живемо в селї, просто. Або може вам наказали про мене чого бо люди лихі і люблять язиками плескати. А я все про вас думаю, і нам тут без вас скучно, се вже нераз казали і папінька, і писар, і урядник.

Наш новий фельдшер Заверуха такий, що

цур йому, він гордий, з нами кумпанії не водить, думає, що він учений, то ми йому не рівня. Усе з книжками носить ся, і недужих лічить книжками! У школі в учительки, в день і в ночі буває, а вона й сорому не має, а ще й образованна. Мамінька мої справедливо кажуть, що цур-йому образованію, коли з його таке виходить. Аби був достаток.

Про ваш пропозиція я балакала з папінською, вони кажуть, що дадуть за мною ниву в Слобідській руці, а леводи не дадуть, тільки грошима прибавлять сто карбованців, а ви щоб перебрали ся до нас у Вишнівку, то в нас у домі поки-що й житимете, якже не переведуть вас у Вишнівку, то нічого й не буде, мамінька не хочуть оддавати мене у Терни. Писар каже, що можна склопотати, аби вас сюди вернули, то я й ждатиму.

Папінські дали поміч, прислали другого псаломщика, Онуфрія Моргуна. Такий смішний, каже, мене свататиме. А собі думаю, що в мене краший на предметі є.—Бувайте здоровеньки та не забувайте й на нас.

Палагея Утробова.

10. Од фельдшера Йовхима Гурина до писаря Лавріна Чухрайла.

Милий мій приятелю, Лавріне Потаповичу! Посилаю тобі мій сердечний низький поклон до лиця землі і бажаю тобі здоров'я і веселого проживання. А ми тут не живемо, а лиш вбиваємо нікчемні мікроби життя. Згадую вашу Вишнівку і приятелів сердечних, і веселих молодців та дівчат. Хоч сього добра багато по всьому світу, та немає тут мені волі, яка була у Вишнівці. Я вже стараю ся догождати лікарю, за всяку роботу хапаю ся, не тільки в амбулаторії, а і в домі лікарівім: чи що принести, чи в хазяйстві допомогти, я на все здатний, не дурно-ж я при панах-офіце-

рах три роки вибув. Як поїхав ти од мене, я зостав ся з важкою головою, і очима не бачу, — бо ми таки добре торохнули. Вже був ранок, пішов я до амбулаторії, почав порошки мішати, та й змішав. Доверів порошок з йодоформом. Фершалка почала реготати ся з мене, — ти знаєш, то людина горда, з лікаром за панібрата. А лікар вийшов та як гукне на мене: я тебе, каже в двадцять-чотири часи! Воно, звісно, благородний чоловік не повинен би так лаяти ся, як лікар лаяв ся, — ослом, скотиною, ще й гірше, та Бог з ним. Я вже як виспав ся, то с'як-так упросив його. Скоро по-тому заїхав до нас в амбулаторію предсідатель земської управи. Що воно за знак, скажи ти мені: предсідатель із фершалкою за руку витав ся, а на мене тільки глянув, — яка в тому правда? Я собі стою, як слід перед начальством, а вони собі розмовляють. — Ну, як сей? — питає предсідатель про мене. А лікар одмовляє: Та сей нічого, слухняний, роботящий і смирний, тільки шкода, що иноді те є... переборщить, і мені, на жаль, доводиться ся тоді вживати тяжких способів. А ось у Вишнівці в мене фельдшер, — то вже иньшого коліру. Той з перцем. — Се вони так про Заверуху розмовляли. Лікар смієть ся, розказує, ніби то Заверуха — філософ, і всіх своїх пацієнтів годує філософією. Напр., прийде до його баба, він зараз і питає: чи ти знаєш, бабо, що то єсть *матерія*, а що — *дух*? Чи знаєш ти Спенсера та ще якогось там мудреця (вони й казали, та я не тямлю). Реготали ся у другій хаті і я під дверима слухав, що вони балакали. Предсідатель питає: які ж, по вашому, фельдшери до діла способніщі і краші, чи ротні, з салдатів, чи ті, що з фельдшерських шкіл? А лікар, спасибі йому, одмовляє: хоч буває і ротний фельдшер, він мало знає, за те субординацію тямить, слухняний, покірний і меткий. А котрий буває із спеціальної школи, і знає більше, за те кирпу гне: ти йому слово, а він тобі десять. З претензіями, з примхами...

Тут предсідатель похвалив ся, що на Заверуху збираєть ся заверуха, бо вже управитель Вишнівської економії жалів ся предсідателю, що Заверуха не робить свого діла, не звертає уваги на економію, хоч вона несе великі земські податки.

Як бачиш, нехай Заверуха не дуже-то кирлу гне, ще п бачимо, чий верх буде. А мені неодмінно треба перебрати ся знов у Вишнівку, бо инакше і Палагвея Івановна за мене не пізе, ще чого доброго вискочить за молодого дяка Моргуна. Так що ти старай ся, брате, а я вже тобі віддячу. І з тим бувай здоров. — *Йовхим Гурин.*

11. *Од учительки Ольги Облакевич до фельдшера Заверухи.*

Іване Михайловичу! Надію ся, ви вже не так дуже розсердили ся Я навіть думаю, що не далі, як сьогодні, ви зайдете до школи і ми порозуміємо ся.

Ви мене дивуєте своїм настроєм і думками. Наше покоління виростало під впливом Добролюбова, Писарева, Чернишевського, Некрасова, в основу світогляду брало натуралізм, увільнило ся од стародавніх забобонів, примхів од усїєї міщанської моралі. Життє, вільне від усього, що шкодить людині і спиняє її повний розвій; від усього що непотрібне ні для кого, лиш для старих і задрих богів. Життє, повне вільного чуття і вільних думок і щастя — се наше credo.

І ось тут, у теповому закутку, я стріла вас, живу людину. По великих містах я стрівала багато й живих, і освічених, та то не диво, вони в т му живуть, у тому й зросли, та ї не таке безпосередне вражіннє, про се ви самі знаєте, хоч може вам здаєть ся, що я маловажу наші відносини.

Ви також виховані на природознавстві, і -- дивно, — вимагаєте од життя не того що воно справді

дати може, літає думками десь у рожевому тумані романтичних мрій. Се — помилка, і шкودлива помилка, бо поки люди житимуть і думатимуть способом, виробленим на старих казках, поти вони не будуть панами над життям і природою.

Тож не сердьте ся і не мечіть громів на нас, грішних і не зовіть нас „язичниками“. Ми тільки що скинули ті кайдани, а ви хочете, щоб ми знов їх наділи. Я — вільна! Знайте собі се, що я вільна! Обвивайте ті кайдани рожами й барвінками, — мені їх не треба. Називайте їх „святими обов'язками“, мені байдуже. Хотіла б і вас *таким* бачити, тоді б я вас поважала.

Не хмурте чола і киньте об землю метафізику, та й будемо жити! — Ваша многогрішна *О. Облакевич*.

Р. С. — Пришліть із сторожем трохи гофманських капель та антипірину, а то в мене часто голова болить. Та ще забула вам сказати, що я можу зайти до вас для розмови з хлопцями — в суботу, годин у 5 по обіді.

12. Від поповича Ксенофонта до фельдшера Заверухи.

Шановний Добродію! Знов я не міг прийти до вас, заслаб. Такий з мене робітник ледачий. Може б і не заслаб, та знов вийшло непорозумінне з батьком...

Тяжко мені про се думати, а ще тяжче говорити. Та з вами я, як з рідним братом, — нікого в мене близького більше немає. От хіба Параска, що в нас служить, щира душа. Я за неї заступаюсь, то вона вже рада б і душу мені віддати. Та вона більше серцем чує, ніж розуміє все те, що тут дієть ся, або що я розказую їй. А все ж мені любо розмовляти з нею, хоч батько на мене й гніваєть ся за се.

Як тільки покріпшаю, зайду до вас і вмовлятиму познайомити ся з новими людьми, що недавно появляли ся в нашій околиці.

Приїхала тут на свій хутір одна пані. Вона вештала ся десь у Москві та по інших місцях, шукаючи правди. Була і в Л. Толстого. Тепер вона закинула свої давні панські примхи, живе просто, одіваєть ся, як робітниця, одвідує недужих, працює сама і біля кухні, і в господарстві. У неї поселили ся панове, що теж шукають правди, опростили ся, працюють — хто біля столярного верстака, хто плете постоли. Се зветь ся — трудова колонія.

Був я там, придивляв ся до їхнього життя, і воно мені сподобало ся. Усі працюють — тихо, смирно, наче службу Божу правлять. І немає в їх ні горілки, ні тютюну, ні сквернословія. Навіть чаю не пють, бо й то панська примха, і те впливає на нерви.

Вони намагають ся жити по правді євангельській, нікого не зачіпати, злomu не противити ся, вдовольняти ся малим, жити з власної праці.

Лежить до їх моє серце, і я дуже прошу вас із ними познайомити ся.

Тільки чудно мені, що вони маловажають науку, культуру. Сього я не міг зрозуміти, хоч і довго з ними розмовляв.

Бувайте здорові! Завтра побачимо ся.

Ваш К. Непорочний.

13. Від священика о. Петра Непорочного до фельдшера Заверухи.

Честний цілителю тілес наших, — яко же аз єсмь поставлений, з ласки Божої, врачувати душі людські! Перед всевидящим оком Божественного милосердя ваша праця має також свою велику вагу, і Господь Бог воздасть вам за вашу поміч, на-

приклад за те, що ви отоді вирвали мені болячого зуба.. Бо що єсть болячий зуб? — Болячий зуб єсть знаменіє брєнности і грїховности людського тіла, — образ, їмже предвозвіщаєть ся таковий конець цілому тілови, в недугах тяжких, болячках і гної.. Господи, да не яростію Твоею обличиши мене, нїже гнївом твоїм накажеш мене..

Ми сподївали ся вас на обїд сьогодня і вчора, і позавчора, а вас не було, мабуть усе в розїзді, і ми не знаємо, як ви живете не ївши? Чи може ї залишили у нас обїдати? А я таки дуже хотїв вас бачити, бо пильна справа того вимагає. Сподїваю ся од вас помочи ї поради.

Довлієть менї, яко батькови своїх дїтей, турбовати ся за ними і для їх дбати Старший мїй син Ксенофонт виростав у страсї божому, я його мїцно держав у руках, аж поки ї вирїс; він бояв ся і в вічи менї глянути. Та на жаль, лукавий нераз буває сильнїший од батьківської оборони і знаходить собі стежку до молодого серця. Як вирїс мїй син, то став робити все менї на-перекїр. Я досї не казав вам про се, бо не годить ся чужих людей притягати до своїх хатнїх справ, тїльки ви може ї самї помічали. А тепер я зважив ся про все вам сказати, бо того вимагає благо мого сина, ще ї через те, що Ксенофонт вас слухає і поважає.

Рїч у тому, що син мїй Ксенофонт впав у великий, непростимий грїх — проти закону, показаного у пятій заповідї, чинить непокірливїсть своєму рїдному батькови. Я йому кажу, щоб він шукав собі молоду та посвячував ся на священника. А він замість того сам-собї сидить, вірші пише, книжки гражданські читає, або зайде до учительки та ї сидить там трохи не цілу ніч, в противнїсть звичаям людським і законам Божим. Непокїрливїсть його дійшла до того, що він насмілив ся недопустити мене раз провчити по-батьківськи нашу куховарку Параску, через що все лихо од непокірливости тепер може перейти до всїх моїх найми-

чок та наймитів, а далі й до цілої парафії, і тоді мені треба тікати хоч на край світа. Я навіть думаю, що з сією Параскою Ксенофонт у ближших відносинах, хоча і свойственних його молодим літам, та непростимим в тім разі, коли се веде до непокірливости та иньших гріхів.

Через те я набираю ся сміливости просити вас зробити мені велику послугу, а разом і спасенне діло: мій син вас слухає і поважає, скажіть йому, нехай він одсахнеть ся од нечестивої, Параски. Натякніть йому (блаженна бо і лож, — во спасеніє ближнім), що Параска має небезпечну і паскудну хворобу, він вам легко повірить, бо ви коло такого діла ходите... Бог вам віддячить за се, і я віддячу, чим зможу.

І я, і матушка вельми турбуємо ся, що ви не ходите обідати, і не знаємо, як можна жити не ївши. Побережіть себе за молодих літ, — бережного Бог береже. Посилаємо вам, поки-що, свіжих булок, ковбасу, трохи масла, варення і наливки, та просимо приходити на обід.

Кличу благословенне Боже на вас і на працю вашу, зістаю прихильний до вас

св. Петро Непорончий.

14. *Од фельдшера Заверухи до його товариша Романа Знайка.*

Давно вже я не писав до тебе, брате Романе, усе лагодив ся поїхати на Тарасову могилу і там з тобою побачити ся, бо тобі ж туди недалеко. Я хочу побувати там з своїми приятелями, селянами, та мабуть нехай уже на весну. А є в мене дуже гарні люди, молоді хлопці, і я тут зовсім не скучаю, та таки й ніколи. У день у мене люди, або я в людей, у вечері збирають ся в мене знов люди, розмовляємо, учимо ся, а потім я ще й сам годину — другу вчу ся або читаю, а тоді вже

й спати. Иньшу ніч і зовсім не сплю, як буває покличуть до недужого або до побитого. На щасте, тяжко побитих ще не було. Здебільшого бють ся — трохи підпивши, за межу, або через иньші сусідські непорозуміння. Є тут у селі дві баби, точнісенько як Параска та Палажка (Ів. Левицького). Вони сусідки, часто гризуть ся або й бють ся, тоді жаліють ся до волостного суду, а суд мудро присуджує кару *обом* — і тій, що жаліла ся, і тій, на кого жаліли ся. Кара така: обох на громадську роботу, молодшу й здоровішу на 3 дні, старішу на 2 дні — мазати волость або школу. Суд справедливий, бо хіба розбереш, хто кого й коли дужче бив і хто кого перший зачепив, і яка була давня, найперша причина сварки? Обидві били ся, турбовали добрих людей, обом і кара, — громадська робота, покута перед громадою.

А то буває, везуть до мене побитого. Він лежить на возі, наче мертвий, лице замазане в крові, що вже висхла, почорніла, і від того лице страшне. Ще й на сорочці розмазана кров. Везуть потихеньку, і всяке, стрівши, жахаєть ся: матінки, хто ж осе його, бідолаху, так покалічив? — Та се ж той розбишака, сякий-такий... І починаєть ся плач і лемент, і так везуть далі. Привозять до мене і просять, щоб я обдивив ся і видав свідоцтво про те, як його скалічено, щоб того розбишаку завдати не ближше, як на Сибір... Починаю обдивляти ся, як слід, *lege artis*, — температура, пульс, дихання, усі функції — нормальні; ніяких ознак каліцтва; невеличка ранка, з якої вилило ся з ложки крові, — отож її й розмазали по обличчю, що аж страшно глянути. Обмию й причепурю, — уже й не страшно дивити ся. Скажу їм, що свідоцтва видати не маю права, що за се не завдадуть виноватого на Сибір, а як будуть судити у волостному суді, то можуть і мене покликати. Тоді сам побитий сідає на возі конем правити і вже нікого не лякаючи їде додому і скоріш усього, що помирить ся з своїм ворогом.

Спитаєш, як же я лічу людей і чи багато помагаю? Коли й є поміч, то мабуть найбільше в тому, що своїми порадами й ліками одвертаю людей од забобонного і часто шкідливого самолічіння. Напр. тут люди часто пускають собі кров, як „на голову налягає“, „світ вернеть ся“, а се буває здебільшого у малокровних, зморених тяжким недугом (після тифу і т. п.), пусканне крові тут дуже шкідить і як не допустити того зробити, то й буде користь. Так саме, як чоловік перетне собі косою ногу, або врубаєть ся, я не допущу захапати рану усякою поганню, як се тут водить ся, промию або й зашию рану, завяжу, вона швидко й загоїть ся. А що я робитиму з отими всіми катарами, з дитячими недугами, що від їх гине така сила дітей? Що я робитиму з пошестними недугами (пошести у нас не виводять ся) при темноті та вбожестві люду? Їздимо, клопочемось, лічимо, а користи мало.

Воно й добре служити на самостійному місці, тим, що ніхто не перешкоджає мені в відносинах до селян. Отже я радніше служив би деь при доброду лікарю, з причин спеціальних. Бо часто буває — не знаєш, що робити, як допомогти, иньшим же разом хоч і знаєш, та не маєш права. Часто посилаю недужих до лікаря або викликаю його в свої села, та лікаря се не дуже й подобаєть ся, і йому немає часу, і їхати йому далеко: поки доїде, то вже часом і допомогти не можна.

За те стараю ся використати зручність свого становища з иньшого боку. На скільки можна, веду розмови з людьми, даю пояснення, здебільшого не виходячи з сфери гігієни та природознавства. Разом з тим записую все цікаве з побутовою, етнографічного боку. Як би ти знав, які в мене є чудові „молитовки“ од дання, пристріту, од гадюк! Усе, що я тут зібрав з народньої медицини, одіслав у Москву до етнографічного журналу, та не знаю, чи надрукують. З парубками, та підлітками

у вечірній час веду більш систематичні розмови, з природознавства, то-що. Іноді хлопці співають, що знають, а я записую. І живемо з ними дуже добре й щиро. Кажуть, у селі скучно, нудно, людей немає. А мені тут зовсім не скучно, і люди гарні, — між молодими є дуже щирі й розумні.

Правда, у тутешніх панків я буваю тільки по ділу. В карти не гуляю, на панські вечорниці не ходжу. Вони лають мене „філософом“, розказують байки, що я лічу людей книжками і що розмовляю з бабами про Спенсера. Воно правда, нераз буває, що я даю, окрім зілля, й книжку, і що часто розмовляю про причини недугів і т. д. Ну, та дарма. Був тут у мене добрий товариш, син священика, ми з ним вели вечірні розмови з хлопцями — дуже добрий і розумний чоловік, та на наше нещасте він посварився з батьком і здається поїде од нас. Та мабуть через його священик і на мене розсердиться.

Поміж нашими сонними й мертвими панками недавно появився гурток трохи жвавіших людей. Одна пані, удова, що жила раніш десь у Москві, а тут мала хуторець, недавно переїхала сюди жити і дивує наших панків своїми звичаями. Не їсть мяса й риби, одвіається просто, одвідує недужих, працює коло городини, навчає людей про терпіння і прощення. Одним словом, „опростилася“, як тепер у журналах пишуть. Там у неї на леваді була хата, у її поселилися якісь невідомі люди, з поважними, бородатими лицями, як апостоли. То в їх зветься „трудова колонія“. Я в їх бував і мені подобається їхнє просте життя, що вони одкинули багато панських забобонів, тільки я не думаю, щоб на сьому можна оперти цілу систему, якаб відповідала на основні питання. Вони кажуть, що таке життя їх морально, суб'єктивно вдовольняє, иньшої-ж мірки, иньшого критерія доброго й розумного життя—немає. Я нагадав їм про те, що в нашому краю люди мруть по 35 з кожної тисячі на рік, а

десь в Англії, країні фабрикрик і велих міст, туманів і диму,—люди мруть тільки по 19 на тисячу, і певно той, хто помагає зменьшити процент смертності, шириннем просвіти і т. д.,—той прибільшує суму людського добра і щастя, і се мірка зовсім обективна і дійсна. Вон-иж одмовляють: А може тим людям булоб краще вмерти, от як краще було вмерти, ніж жити, першому християнинові, десь в цирку або на хресті. Смерть мученика прибільшує процент смертності, але тая смерть єсть життє і світло людям і т. д. На їхню думку, всяка громадська організація, впорядковуванне,—се все тільки веде до нової неволї, насильства, компромісів...

Мені здаєть ся, що на сей час, коли немає нічого жваішого і ніякого громадського руху,—не одна жива і чула душа знайде втіху в толстовців. А чи діждемось ми иньших часів? — думаю, що діждемось. Ну, бувай здоров, бо й так уже мій лист занадто довгий.

Твій *Іван Заверуха*.

15. *Від поповича Ксенофонта до фельдшара Заверухи.*

Брате! Немає вже в мене сили бачити, що в нас дієть ся і терпіти знущання.

Недавно я довідав ся, що тато написав до благочинного і до станового про ту панї, що завела „трудоу колонїю“... Зрозумієте мій смуток і сором...

Добрі люди, нікого не займаючи хочуть жити по правді, як написано у Євангелїї, як і мій тато у церкві навчас...

Давно ще сказано: робіть те, чому вони навчають а їхніх діл не переймайте... Отакі й тепера бувають учителі правди Божої.

Почав я змагати ся з татом, доводив, що не

треба шкодити людям, бо вони нікому шкоди не роблять. А тато каже: „Дурний ти; як довідається від мене начальство, що тут завелося толстовська єресь, та й побачить мою пильність, то дасть мені побільшену плату, яко місіонерови; і всім нам, нашій родині, ліпше жити буде, і тобі, дурню, легше буде випросити гарну паравхію“.

Не втерпів я, заплакав і сказав, що мені соромно їсти хліб здобутий доносом на невинних людей. Тато кріпко розсердився, кричав: „Я цілий вік бю ся, як риба об лід, щоб вас вивести в люди; мало я попоплатив, поки ти вчився? Мало я працював і бідував, поки збився на сі достатки! А ти хочеш мене зруйнувати, невдячна тварюко? Ти мені смієш очі вибивати за те, що я справляю обовязок своєї служби. Я мушу творити волю по-славшого мя. І немає в тому гріха, що я написав про єретиків, бо то вовки в овечій шкурі, вони намагаються зруйнувати одвічну церкву Божу. Та й хіба не однаково для їх, чи я написав, чи не написав? Становий і благочиний і без мене про їх довідаються, а мені буде погано, скажуть, що я свого діла не пильную“.

Далі було гірше. Я плакав і сам не знаю що казав, — у мене починав ся припадок. Тато штовхнув мене, я в пав.

У ночі очунав і почав думати, як мені жити далі. Думав я про себе і про Параску. Ви не знаєте, яка се добра душа, яке золоте в неї серце, який ясний розум. Шкода, що не вчила ся. Та я буду її вчити, — ось побачите, як швидко в нас діло піде.

І я твердо рішив, що вже мені годі сидіти на батьковім хлібі. Попом я не хочу бути, в чиновники не піду. Найліпше булоб пристати до трудової колонії, та не зручно, що батько близько і через мене ще більше зненавидить тих добрих людей.

Сєї ночі я з Параскою подамся до Тернів,

а там і далі. Мій приятель, парубіка, що ходив до нас на вечірні „курси“, взяв ся підвезти нас до Тернів.

Шкода мені розставати ся з вами, добрий брате мій, і шкода нашого діла. Та ви й без мене добре вестимете його, і помічників знайдете. А мені треба тікати.

Світ широкий! Невже не знайдець ся в йому куточка для нас двох! Працюватимем і веселі їстимем хліб в поті чола свого, не политий людськими слізьми, не здобутий кривою. І житимем, ні від кого незалежні, славлячи Бога правди й милости. Прощай, батьківська хато! Тікаю з тебе, як з Єгипту, з дому неволі.

Бувайте здорові Цілую вас кріпко і всіх приятелів наших. Надію ся, ще побачимо ся на сім світі, як діждемо ліпших днів.

Ваш *Ксенофонт.*

16 Від писара *Лавріна Чухрайла* до урядника *Корнія Кудлая.*

Ласкавий Пане, Корнію Йовхимовичу! Хоч би ви приїхали до нас у Вишнівку, а то в нас чинить ся трохи не розбій: 1) селяне завзяли ся супроти старшини, попечителя, священника, і як далі так ітима, то я не знаю, до чого воно дійдець ся, бо вони вже хотять ревізувати громадські і попечительські суми; 2) привод усьому дає тутешній хвершал Зеверу а. До його часто у вечері збирають ся де-які злочестиві селяне і радять ся про те, як би начальству капость учинити. Заверуху селяне обрали собі за уповноваженого, хоч се вже чисте беззаконіє: він не належить до тутешньої громади і вже через одно те не повинен втручати ся у наші справи. А з другого боку, я не знаю, як дивить ся земська управа, що земський хвершал не в своє діло встряє заміст щоб

пильнувати своїх недужих. Порадьте, Корнію Іовхимовичу, бо останній час настав. Вже вони взяли ся ревізувати громадські доходи і трати за останні три роки, а там доберуть ся й до чого иншого. Почнуть скоро ревізію приходських сум, тоді й вашому дядькови, приходському попечителеви, багато клопоту буде. У його й книг попечительських немає, усі лежать у попа на грубі, а всі трати робили вони з о. Петром по совісти, не записуючи,—бо хто-ж сподівався такої напасти.

Чи не порадили-б ви написати від волосного правління, або хоч і від визначніщих селян прошеніє, щоб того Заверуху від нас куди перевели. Що ви на се скажете? Що порадите? Та разом якби забрали і учительку Ольгу Облакевич, бо й вона того-ж кодла. Такій людині учителькою бути зовсім неблагопристойно, бо вона поводить ся не так, як належить ся панні і благородній особі: знаєть ся з простими мужиками, навіть парубками.

А в нас, може чули новина: попович Ксенофонт покинув батька та з наймичкою, казенною крестянкою Параскою Зозулею, десь подав ся, незнати куди. Погolosка між людьми така, що він посварив ся з батьком за сю саму Параску, нібито вона старому теж сподобала ся. Та се злочестива брехня, а певно, що й тут Заверуха наробив зеверухи, бо він приятелював з Ксенофонтом.

Порадьте-ж, добродію що нам робити. Час не жде, треба поспішати.

До послуг готовий *Л. Чухрайло.*

17. Від Романа Знайка до Івана Заверухи.

Брате Йване! Скучив я за тобою і охоче пристаю на твою думку,—побачить ся на Тарасовій могилі. Я там ждатиму тебе у визначений день, і твоїх приятелів привези,—що про їх часто згадував у своїх листах.

Тепер я вільний і, як бачиш, живу поки-що у Полтаві. Не пощастило мені в К-му повіті і я втік. Та й не вдовольняє мене фельдшерська праця, не бачу в їй користи. Порошки, мікстури,— що вони допоможуть темним і голодним людям? Тільки дурно витрачають ся народні гроши. І становище фельдшера мене особливо гнітить, при сучасних відносинах до нас лікарів, земства і освіченого громадянства. Нас виучують, посилають працювати, тратять на нас громадські кошти; а разом винуватять, що ми шкідливі, що нас не треба. Якась нісенітниця.

Ну, та я тепер уже вільний. Стрів ся з добрими людьми, довго розмовляв з ними про громадські справи і тепер сам бачу, що не спасуть нас „дрібні добрі діла“. Хоч-би були тисячі таких щирих діячів, як ти, брате, то й вони нічого-б не вдіяли своїми дрібними ділами. Не з того кінця треба починати... Про се ми побалакаємо як будемо на Тарасовій могилі.

У Полтаві я застав новини. Колишнього радикалізму вже й не чути, за те більше дбають про свої душі... Розмовляв я тут з одним панком, він каже: колиб люди всі були добрі, колиб кожний не чинив лиха, насильства і несправедливости,—чи то селянин, чи міністер, чи суддя,—тоді все булоб добре, без ніяких революцій. Через те—дбаймо кожний перше за все—про своє власне сумління.

Панок сей уже не молодий, людина добра, з чулим серцем. Колись (і не дуже давно) він давав гроши на політичні справи, тепер спасає свою душу. Ся одміна в йому стала ся з того, що одного разу зайшов до його незнайомий апостол нової віри і тихо спитав: Для чого ви живете?—Панок і сам нераз з турботою спиняв ся над сим питанням, а тепер аж затремтів, бо те слово влучило йому в серце. Для чого живу,—думав він,—справді? Для чого?—Так і пішло... Скоро панок пере-

став вживати мясиво, табак, вино; закинув білі ковнірики, рукавички; справив собі верстак і столярський струмент, втішаєть ся „працею“. І не один він тут такий, єсть їх ціла громадка. Один з їх, ще молодий, друковав уривки з праці Толстого „Въ чемь моя вѣра“, на тому самому гектографі, на якому раніш друковали ся пісні про свободу.

Так сі люди, не бачивши ніяких шляхів до громадської праці, потомлені тяжким гнітом життя, тікають у закуток „самоусовершенствованія“.

Не для нас, брате, ся забавка. Звикши змалку до тяжкої праці, ми не шукатимем спасення душі своєї в столярному струменті; звикши до невольного вегетеріанства і голоду, не знайдемо в йому ліків на свою хворобу.

Бувай здоров! Скоро побачимо ся.

Твій Роман.

18. Від фельдшера Гурина до писаря Чухрайла.

Милий мій приятелю, маю честь звістити тебе, з низьким моім поклоном, що я живий і здоровий, а ваш Заверуха дуже хитрий і меткий, та се йому не поможеть ся. Викликав його лікар до нас у Терни, він приїхав і мав розмову з лікарем, а я й чув усе під дверима і опишу тобі, а ти язиком не ляпай. Лікар каже: на вас жаліють ся волостні урядники, піп, окономія,—усі чисто невдоволені. І земська управа вже має про вас недобрі відомости, і мені неприємно.—Заверуха одмовляє: Селяне, здаєть ся, задоволені, а що там писар, старшина, управитель окономії,—то се ще не всі; і я хотів би знати, за що вони сердять ся.—Лікар одмовив сердито:—За те, що ви не вмієте з людьми поводити ся, не вважаєте на „крупныхъ земскихъ плательщиковъ“, та ще й берете ся не за своє діло,—там за якусь ревізію, попечительство, філософію...

Тут і Заверуха, видно не видержав і промо-

вив гостро: Про філософію, я думаю можна й не згадувати.—Тоді лікар вже гукнув:—А се що? Се чи не філософія вас до сього доводить?—Та й показав пляшку, що принесла баба з Вишнівки. Заверуха ухопив пляшку, почав читати напис: настойка дігіталісу і морфію 12 гран. Так не бісів-же Заверуха,—вибрехався: дивіть ся, каже, чи однією рукою писано і дігіталіс, і морфій? І чи можу я написати „Morfeі“, замісто „Morphii“?—Лікар придивив ся, задумав ся.—То хіба-ж баба сама дописала? — питає вже тихо.

Ні, одмовляє Заверуха. Се дописав хтось такий, що трохи знає, як звуть лікарства і що хотів мені пошкодити...

На тому їхня розмова скінчила ся. Заверуха поїхав, а лікар покликав мене й питає, показуючи тую пляшку:—Хто се написав?—я злякався, та й кажу: — Не можу знать, се баба з Вишнівки принесла, там їй дали; а я зараз передав вашій милости.

Лікар подивив ся пильно мені в вічі, тоді махнув рукою, щоб я вийшов... Мабуть догадав ся, хоча ніколи потім про се не згадував.

Другого разу, як був тут Заверуха, лікар казав йому: — Ви чоловік молодий, жаль мені вас, загинете нізашчо. Моя порада—подавайте в одставку, десь инде знайдете собі місце. А тут вас зайдять, хоч-би ви були в оту ревізію не мішали ся.—А Заверуха одмовляє:—Спасибі за пораду, тільки дозвольте вже мені зістати ся у Вишнівці, доки можна, бо там у мене діла багато.—Ну, як собі знаєте,—промовив лікар.

Як бачиш наша штука, що ми з тобою придумали (з пляшкою) не вдала ся. Треба шукати інших способів, бо Заверуха дуже меткий.

Поможи мені, брате, вернути ся у Вишнівку, а я тобі віддячу. Як побачиш дяка або дяківну, перекажи їм, що я таки верну ся у Вишнівку, то нехай мене дяківна жде. Наговори там чого знаєш, аби дяк не думав віддавати Палажки за Моргуна.

Палажка мені вже натякала про того Моргуна, та я знаю, що то вона тільки лякає мене, а я їй більше до вподоби. А про те—хіба розбереш? То ти вже постарайся.

Тобі відомий *Гурин*.

19. Від поповича *Ксенофонта Непорочного* до фельдшера *Заверухи*.

Милий друже мій і брате! Пишу до вас сього листа аж з під Київа, тут ми найняли леваду і будемо розводити городню овощ для київських базарів. Як буде урожай і служитиме здоров'є, то заробимо, і ціла зима в мене буде вільна. Тоді я сам заходжуся вчити ся, і Параску вчитиму, та вже разом і всіх охочих, звичаєм і нашим. Я—вільний, ні від кого незалежний, нікого не боюся, і з своєю щирою товаришкою щасливий! Знаєте, вона — золота людина. Уміє все робити, страшно довго не втомлюється (що мені аж сором за себе), і при тому щодня весела, жартує без упину. Її дуже дивує, що вона з наймички, сироти—попихача, стала собі господинею,—дивує, а иноді навіть і смутить. Отак перестане співати і промовить сумно: „Я тобі руки завязала, за мене тебе родичі проклянуть, на що я тобі здала ся, мужичка — наймичка“.

Се ще нічого, а то якось вона промовила: „Ти взяв мене з ласки, з жалощів, бачивши, як мене зневажають і кривдять. А самими жалощами віку не проживеш“.

Задумався я над тими словами. Почав копати ся в своїй душі і прийшов до того, що хоч може я спершу звернув на неї увагу тільки з жалощів, за те потім побачив, яка се золота людина сама по собі, і як вона мені потрібна. І я спокійний. Нехай буде, що буде, а поки я живий, пильнуватиму, щоб ніяке лихо не впало на її голову;

вона буде моїм товарищем і другом на ціле життя.

Перекажіть моє щире привітання усім Вишнівцям, що у вас бувають і братам з „трудової колонії.“ Надію ся колись бачити вас у себе,—а ми з Параскою були-б вам так раді, так раді!

Параска вже вміє трохи писати і хоче від себе написати вам пару слів.

Ваш на віки *Ксенофонт Непорочний*.
(Приписка рукою Параски:)

Весело жити на світі, світ новий настає, бо явили ся такі люди, як ви та Ксенофонт. Нехай вам Бог дає здорове.

(Приписка рукою Ксенофонта).

Се вона сама придумала й написала. Се їй, бідній, новий світ відкрив ся, як вирвала ся вона з лиха і неволі.

20. Від Івана Заверухи до Ксенофонта Непорочного.

Пишу до вас з Тарасової могили. Знаю, що серце ваше затремтить, що й ви в сю хвилину дуже бажали-б бути на цьому святому місці. Та й так ви духом з нами, бо тут усі, що приїхали сюди зо мною, знають і люблять вас щиро. Тут і наша учителька панна Ольга, і селяне Хома Пекур, Лаврін Гніт, і де-хто з хлопців, що ходили на наші „курси“, і товариш мій Роман, що ніколи не бачив вас, а знає. Приїхали ми парохомом до Канева, а звідти пішки дійшли берегом Дніпра до Тарасової гори.

Був ранок, гори над Дніпром уже бачили рожеве сонце, а в ярах та лісах ще вили ся тумани.

Зійшли на круту гору, на могилу. і стало тихо між нами, усі мовчки стояли біля хреста, схиливши голови.

Над горами, над могилою повіває тихий вітер, а внизу, під горою, плеще Дніпрова хвиля. Простори широкі видно з гори, лівий берег, Полтавщину.

Тихо тут, поважно. Не чути лементу життя, людського базару. Тут тільки дух *його* панує і сумує, оглядаючи Україну.

І хрест возніс ся над просторами, як на Голгофі, як прапор визволення, надії, боротьби за все святе, за волю й долю.

Тихо, тихо стояли ми, а думка росла, міцніла і линула по всій Україні...

Пішли до хати, збудованої для відвідувачів могили. Там глянуло на нас, мов живе, обличчє Тарасове на портреті. І тихо розмовляли, згадували всю історію похорону Тарасового. Дякували тим добрим людям, що виконали волю Тарасову, поховали його тут на горах, а не десь на „почесному“ місці, серед суєти життя, не біля собору в Каневі або в Києві.

Вийшли знов до могили, проспівали „Заповіт“. Наші хлопці аж плакали.

Тоді ходили по сусідніх лісах та ярах, — нам усе тут нове, бо ми звикли жити на рівнині Лівобережя.

Вели розмови про долю нашого народу, про його потреби. Багато нам допоміг, розказуючи, побратим мій Роман. Років зо — три ми не бачилися, і за сей час він ішов трохи иньшим шляхом, ніж ми, як се помітно було й з листів його, що я вам колись показував.

Згадуємо вас, бажаємо вам щастя в новому життю. Усі ваші приятелі посилають вам і Парасці щирій привіт.

Ваш І. Заверуха.

(Приписка иньшою рукою:)

Посилаю вам квіточку з Тарасової могили, — я знаю, що ви будете їй раді. — *Ольга Облакевич.*

21. Єго Високоблагородію, Господину Приставу 3-го стана. Урядника Корнія Кудлая. — Рапорт. (Конфіденціально).

Сим рапортом доношу вашому висоблагородію, що вчорашнього числа був я у Вишнів-

ці, бо певні люди донесли мені про неспокій у тому селі. Я вже мав честь устно представляти в-му в-ію про вишнівського фельдшера Заверуху та про його компанію до якої останніми часами, здається, пристали син і дочка вишнівського Жиди Кагановича.

Прибувши у Вишнівку, я зайшов до велебного отця Петра Непорочного. Він нарікав на толстовську колонію, що завела ся по-близу, на панськiм хуторі, вказував на велику небезпечність для православної віри. Вже й ознаки появили ся грізні, вже сини не слухають батьків, не боять ся страху Божого. Так, син самого отця Петра, ламаючи закон Божий і волю батьківську, злигав ся з нечестивою дівкою і втік з дому, невідомо куди. Секретно я довідав ся, що він живе десь під Київом, і надію ся здобути його точну адресу. Тоді можна буде притягти його й дівку по етапу, як безпаспортних.

Заверуха зо всім своїм підозрілим товариством їздив аж на могилу Тараса Шевченка, похованого в Київській губ., Канівського повіту. Так уже і в наших глухих місцях заводиться сепаратизм і українофільство. І разом з тим, чув я і догадую ся, що сей самий Заверуха прихилиється до толстовства і ширить соціалізм.

Послав я церковного сторожа до Заверухи, ніби по лікарство, а справді щоб довідатись, що Заверуха робить і хто в його є. Се було вже у вечері. І мені пощастило: сторож бачив, що у Заверухи повна хата людей.

Тоді я сам пішов до Заверухи з понятим, щоб учинити дознаніє.

Тільки чинив я се обережно, бо розумію, що політичні справи вимагають особливої делікатности. Сам я, бувши довгий час учителем, звик до інтелігенції, сам до неї належав, і хоч мушу до якого часу служити тільки урядником, та маю надію в Бозі, що з вашої батьківської

ласки та з волі пана справника, я матиму підвищення, особливо, коли пощастить мені довести до краю отсю Вишнівську справу. Справа ся для нас знахідка, бо в нашій темній і глухій стороні не буває ніяких політичних справ і немає на чому показати увесь хист доброму служаці. Бо хоч милость ваша і вважаєте мене за самого освіченішого урядника і доручаєте мені самотажніщі дознання, про розбої, душоубства і т. п., та моя душа, щира до служби, бажає чогось иньшого.

Заходжу до Заверухи, чую — співають малоросійську пісню про гетьманів та полковників, виявляючи тим отвертий сепаратизм і божаючи знов завести гетьманщину. Співали саме:

„Ой шож-бо то за покойник.
А чи гетьман, чи полковник“.

Як побачили мене, то співали далі про Комара, що упав з дуба і забив ся. Аби я не догадав ся; та не на такого наскочили.

Ласкаво привітав ся я з Заверухою і зо всіма, перепросив, що перебив їм співати і сказав, що мені потрібна (неначе) справка про одного раненого парубка, котрий лічив ся у Заверухи. І я поводив ся так ласкаво та ввічливо, що вони всі й не догадали ся, чого мені треба.

Там були: учителька Ольга Облакевич, Козаки села Вишнівки Лаврін Гнот і Хома Пекур, крестянин Іван Задорожній, син і дочка місцевого Жида, міщане Дудь і Сура Кагановичі, іще три хлопці. Дудь Каганович мав скрипку (він добре грає), а сестра його Сура мала гітару.

І не було в їх ні випивки, ні закуски, окрім чаю. З того видно, що зібрали ся вони не просто на беседу, погуляти, як м ж добрими людьми буває, а для чогось иньшого.

На столі лежала розкрита книга, — Кобзарь Т. Шевченка. Вона, правда, дозволена цензурою, але-ж начальство, дозволяючи її, мало наувазі поважних і освічених читачів, а не селян та агітаторів.

На скільки можна обережно, політично та ласкаво роспитував я, що вони поробляють, що читають і т. д., виявляючи сам прихильність до просвіти. Бо чув я від писара, що вони збираючись, читають книжки і слухають виклади Заверухи, учительки, а раніш і поповича. Та хоч як ласкаво і прихильно роспитував я, а вони одмовляли неохоче, бо такий запеклий народ, нашого брата, поліцію, ненавидять, хоч ми й самі освічені і в науках бувалі. Скоро усі розійшли ся, а я самому Заверусі щиро порадив не втручати ся до справ попечительських, громадських і волостних, запевняючи його в своїй прихильности й дружбі. І з тим я вийшов.

Втручання Заверухи в ті справи довело до того, що громада обрала нового приходського попечителя, йому передано касу, а старого попечителя, поважного чоловіка Кудлая (мого дядька), що безпорочно служив 12 літ і має похвальний лист з Консисторії, — скинули і хотять потягнути до суду. Пишуть скарги і на самого отця Непорочного, і коли й далі їм попускати, то скоро у Вишнівці настане велике безладде, чиста республіка.

Про Вишнівську справу я вже зібрав чимало відомостей, маю листи, писані здебільшого до Заверухи і від його до приятелів. У листах можна добачити (хто має бистре око) усі їхні злочинні заміри і шкідливі думки. І ще надію ся зібрати більше матеріялу і тоді представлю в. в.—ію, а ви вже поведете справу далі і мене не оставите ласкою своєю.

Урядник *Корній Кудлай.*

22. Від Ксенофонта Непорочного до Івана Заверухи.

Милий брате! Відколи я покинув батьківську оселю, неначе на світ народив ся. Вільно дихати і надії ростуть, наче крила. Тільки жаль рідного села і левад тих, де змалку ходив я лугами—берега-

ми, і жаль що небачу ся з вами та з иньшими приятелями.

І тут завели ся у мене приятелі. І тут „жатва многа“, треба багато праці. Буваю у Києві, маю там знайомих, добрих людей, вони помагають мені і добрим словом, і книжками для селян.

Тут неподалеку у Черніговщині є хліборобська школа, і мої нові приятелі з земців, бачивши мою працю, закликають учителювати у тій школі. Як ви порадите? Чи кидати мені незалежне становище, хоч і нужденне, та йти на службу, чи ні?

Я сам радніщий би зостати ся вільним від усякої служби, хоч би й такої сімпатичної, як у хліборобській школі. Та щось здорове моє останніми часами занепало, трудно, трудно мені тепер коло землі порати ся. Раніш Параска багато помагала, робила більше за мене, а тепер їй не можна, я забороняю. Бо скоро в неї буде дитина. Надію ся сам скоро видужати, бо все минаєть ся і ся хвороба минеть ся; та все ж трудно буде і жаль мені Параски, що вона мусітиме з малою дитиною нести на собі тяжку працю.

Параска вже зовсім добре читає й пише і охоче береть ся до науки.

З листів панни Ольги Облакевич бачу, що вона все більше прихилиєть ся до ваших думок. Гарна вона людина!

Пишіть мені частіше, що дієть ся у нашій Вишнівці, як живуть наші приятелі.

Ждатиму вашої поради і бажаю вам усього найліпшого.

Укупі з Параскою кланяємо ся усім добрим людям у Вишнівці. Ваш *Ксенофонт*.

23. Від писара Лавріна Чухрайла до урядника Кудляя.

Шановний пане добродію!

В перших словах мого листа повідомляю, що я, хвалити Бога, живий і здоровий, чого і вам ба-

жаю, і при тім повідомляю, що у нас новина: фельдшер Заверуха зарізав хлопця, Бурдунового сина, а в того один тільки син і був.

Хлопець виганяв з своєї левади громадського бугая, а бугай проколов хлопцеві черево, що й тельбухи трохи висунули ся. Хлопця перенесли до хати, мати його почала голосити, а Бурдун кинув ся до Заверухи. Сей зараз послав коней і письмо до лікаря щоб приїхав. Лікара не було цілий день, а ввечері Заверуха зважив ся сам робити операцію, виправдуючись тим, що далі ждати не можна. Щось там шив і зашивав та мабуть рука в його важка, бо вночі хлопцеві погіршало і до ранку він оддав Богу душу.

Мати кричить-голосить, а батько сумний, убитий горем і на Заверуху сердитий. Я порадив йому пожаліти ся начальству, бо се ж він, Заверуха, поріже нам усіх людей. Я сам і написав Бордунови прошеніє до начальства,—нехай тепер Заверуха потанцює. Не хотів він зважати на нашого брата і на все волостне начальство, то нехай тепер бачить, чиє зверху.

Та він хитрий і меткий, щоб часом і не викрутив ся. То добре було б, коли б і ви від себе трохи підкрутили, вказавши, кому треба, що Заверуха чоловік шкодливий.

До послуг готовий *Л. Чухрайло.*

24. Від Заверухи до Романа Знайка.

Недовго, брате, втішав ся я своїми „дрібними ділами“, як ти кажеш: уже мабуть мені скоро доведеть ся тікати з Вишнівки. Завзяли ся на мене сили хоч дрібні, та уїдливі, наче мухи в Спасівку. Поки я не втручав ся у громадські справи, вони мовчали, і я міг спокійно працювати, учити тих, хто хотів учити ся і т. д. Не до вподоби було їм, що я з ними не пю горілки і не потураю на їхні

вitreбеньки, та се нічого. А вже як узяти ся ми до ревізії громадської каси і т. д., — тоді полетіли доноси до всякого начальства.

А тепер вони знайшли ще лишу причіпку. Мені довело ся зашити распороте черево хлопцеві що йому бугай распоров; лікара дуже довго не було, і не було надії його діждати ся, то я мусив зашивати сам. Ти знаєш, яке се трагічне становище для фельдшера: знаєш, що треба зробити, а зробиш—можуть тебе погубити. Якби лікар зашивав і хлопець після того вмер (а він певно вмер би) то йому нічого; а як я зробив, і хлопець помер—я винен. А хоч би на щастє й zostав ся живий, то й тоді можуть сказати, що я винен, бо не мав права того робити.

Тепер почнуть тягати допитувати, судити...

І жаль мені моєї „дрібної праці“, жаль Вишнівки і всіх добрих людей, що тут маю...

Твій Іван.

25. Від Параски Зозулї до отця Петра Непорочного.

Велебний Отче!

Простіть мою сміливість, що пишу до вас листа. Ніколи б я на се не зважила ся, якби до того не довела мене тяжка недуга вашого сина Ксенофонта. Без волї вашої він зо мною поїхав і оселив ся тут під Києвом. Ми найняли леваду з хатою, бо в мене було трохи зароблених грошей. Ми працювали кого городу, постачали овоц до Києва. Тутешні люде люблять і поважають Ксенофонта, і жили ми щасливо.

Тільки Ксенофонт, не звикши змалку до важкої праці і маючи некріпке здорове, в осени занедужав. Спершу в його були нервові припадки, а тепер я й сама не знаю, що з ним діеть ся, тільки тяжко нездужає. До того-ж іще й я не можу те-

пер багато працювати, як перше, бо у мене, — простіть,—знайшла ся дитина, таки ж ваша кров, хоч на превеликий жаль безвашого благословення.

До якого часу ми не терпимо великої нужди, бо заробили трохи за літо, і добрі люди, таки з Вишнівки, дають нам поміч.

Тільки я благаю вас, чесний і шановний отче, майте милосерде і ласку до свого сина, простіть його провини і обізвіть ся до його ласкавим словом, аби він, борони Боже, не загинув, не помиривши ся з вами. І ще прошу вас, дозвольте і матушці прислати синові благословенне.

(Приписана адреса Ксенофонта).

З поважаннем *Параска Зозуля*.

26. Від отця Петра Непорочного до урядника
Кудляя.

Достойний Корнію Йовхимовичу!

Праведний судія воздає коємуждо по заслугах його, воздасть і вам во благовременії. І мені, грішному воздав, бо титулювали мене місіонером, з огляду на ереси, що в нас завели ся.

Та разом і инше воздаяніє прискорбне прийшло мені. Син мій Ксенофонт не втік карающої десниці, вона знайшла його й там далеко, де проживав він супроти моєї волі, і поразила його недугою. Тепер я довідав ся, де проживає він, подаю вам його адресу і прошу вас, подбайте, щоб мені вернули мого блудного сина. Гнів мій буде на спасенне йому, і ласка моя, коли він покаїть ся, вивольить його з лиха.

Минулого літа Бог примножив мені гусей, — попечіть їх та й споживайте собі на здорове. А я молитимусь о здравії і многолітїї вашому.

Петр Непорочний.

27. Від Ксенофонта Непорочного до Заверухи.

Брате мій, я гину, гину на віки. Не від недуги, хоч вона й тяжка, а від того, що вже стежку мого життя перегородили. Сього листа посилаю вам з хлопцем Терешком, стихеньку від батька.

Учора привезли мене до-дому в сю тюрму, як волоцюгу, бо я не мав пашпорта. Параска хотіла прийти до мене з дитиною, та на подвірю стрів її батько, затравив псами, а тоді казав одвести до урядника у волость.

І я лежу, не можу встати, не можу кричати на цілий світ про страшну нелюдську кривду...

Не мені, видно, хорому, безсилому завоювати право на життє і щастє, стати в обороні своєї дружини. Бідна вона, нещасна! Нащо вона ради мене світ собі завязала?

Прощайте, прощайте, брате мій, на віки!

А може б вас ще пустили до мене? Спробуйте, зайдіть. то ще побачимося на сїм світі.

Довідайтесь, що д'єть ся з Параскою і дитиною. У мене кров холоне, як про їх згадую. Передайте їй сей брелок і золоту каблучку; нехай продасть, матиме поки-що на хлїб. Більше нічого не маю. Поцілуйте за мене дитину...

Ваш бідний, безсилий і нікчемний *Ксенофонт*.

28. Від тисара Лавріна Чухрайла до фельдшера Гурина.

Милий мій приятелю Йовхиме Потаповичу! У перших словах мого письма повідомляю тебе, що живеться мені не погано, чого і тобі бажаю. І ще у нас трапила ся новина така, що хоч до газет подавай; як ти й сам далі побачиш.

Позавчора привезли до нас у Вишнівку недужого поповича Ксенофонта, як безпаспортного волоцюгу. Він жив десь під Київом, неначе б то баштанником, а що в його справді на думці було — не

звісно. А тільки надійсь, щось недобре, бо чого б йому, паничеви бути баштанником?

Прибула разом з ним і Параска з дитиною. Її зараз одправлено до волости. тут був наш урядник Корній Йовхимович. Параску треба було одвести до арешту, як волоцюгу, і Кудлай хотів учинити їй полегкість, навіть з всім пустити на волю, аби вона була до його добра. Звісно, се діло секретне, і ти нікому не кажи про се. Бачиш, вона дуже гарна — така гарна, що й святий гріха не побояв ся б. Не дурно ж чутка була, що вона і отцеви Петрови подобала ся,

Так от пан Кудлай в окремії хаті балакав з нею і радив їй, щоб не брикала ся. А вона почала плакати, далі счинила великий лемент, дурна молодиця. Біля волости почали збирати ся люди, а ми їх веліли розганяти.

Коли ось прибіг Заверуха, вмішав ся не в своє діло, почав лаяти ся, що, каже, ми чинимо беззаконіє, і так кричав, аж поки господин Кудлай виїшов з окремої хати і вибив Заверусі два зуби, а як Заверуха впав на долівку, то Кудлай ще провчив його чобітьми (щоб знав, як не давати на ті чоботи вазеліну та касторки).

Заверуху віднесли через двір у його квартиру, а Параску замкнули до вечора в холодній. Кудлай хотів потім іще з нею побалакати, а зараз заходив ся писати протокола на Заверуху.

Увечері може б усе добре було, аж покликано Кудлая до попа, бо там дурний Ксенофонт отруїв ся. Звідти Кудлай поскакав до станового в Терни, а піп прислав записку, щоб Параску випустили і прислали з дитиною до Ксенофонта. Він був ще живий, і як би був лікар або фельдшер, то ще б може його й вирятували. Та лікар далеко, а Заверуха лежить ледве живий.

Отаке в нас стало ся. Мені аж страшно й сумно, що таке дієть ся.

Тобі відомий *Л. Чухрайло.*

29. Від Ольги Облакевич до Івана Заверухи.

Я така рада, що вам трохи полегшало. А все-ж я знов прийду на ніч сидіти біля вас. Розмовляти з вами незручно, бо се вам шкодить, поламані ребра ще не зросли ся, а яж таки тямлю, що лікар казав: грудна клітка мусить бути в абсолютному покою. Ось краще читайте мовчки, що я вам писатиму.

Параска живе тепер при мені,—я ніби найняла її. І дитина з нею. Що за втішне дитятко! Я його вигодує і не пушу від себе ніколи.

Сидячи тиї ночі біля вас, я все думала і багато де-чого зрозуміла тепер з того, що ви колись мені казали. Чи життє єсть свято, воля, щастє, а чи єсть воно жертва, боротьба, подвиг. Я не бажаю терпіння, муки, жертви, але знаю, що веселою пташкою віку цілого не співатимеш, і той нічого не вартий, хто не вміє боронити основи людського життє, всякою ціною і всякою жертвою.

Не знаю, чи зможу я нести на плечах тягар життє, бо я зопсована вихованнем. Але з великою радістю хочу взяти той тягар на себе і нести його сміло, на зустріч бурям і, що далеко тяжче,—на зустріч щоденному, дрібному клопотови. Що мені той тягар, коли я бачила вас..

Пригадую, як ми з вами читали:

„Хто раз узяв ся хрест тяжкий нести,
То распинатимуть його що—два до віку.
Та коли в жертві щастє знайдеш ти,
Щасливий будеш все без міри і без ліку.

Я не шукаю жертви, але той єсть могучий і славний, хто йдучи сміливо своєю стежкою, не лякаєть ся ніякої жертви, коли без неї обійти ся не можна.

Не сумуйте, мій добрий. Скоро ви одужаєте,—для нового славного життє. І коли вам потрібна моя прихильність, моя праця, не зважаючи на всі мої хиби, то скажіть мені і... покладіть на мої плечи тягар,—він мені легкий буде.

Якби ви знали, що тепер діється на селі. Люди зтурбовані, підписують скаргу на Кудлая. Навіть колишні вороги ваші підписують разом. Одвідують Параску, помагають їй, хто чим може. Як дійдеться ся до суду, чи за того хлопця, чи за Кудлая, то будьте певні,—ціле село і всі свідки будуть за вас.

Хлопці та дівчата майже що-дня одвідують могилу нашого нещасного, безталанного Ксенофонта. Один з хлопців уже зложив жалібні вірші про його і читав у гурті, над могилою. Була там і Параска; слухала, і сльози лили ся на дитину і на могилу. Та й інші плакали.

Як приїздив лікар, я його питала, що він думає про ваше нещасте і чи не міг-би він допомогти в справі вашій з Кудлаєм. бо він-же, лікар, знає, яка вам зроблена шкода. Лікар мені на се сказав: „То певно, Кудлай зробив кепсько, але се вже всюди таке буває, і нічого не вдієш. А з другого боку,—чого було Заверусі встрявати не в своє діло? Я йому давно се казав. Кожний на своєму місці мусить найперше—свято виконувати свої прямі обовязки“. Тоді я його спитала: чи не подав би він до слідчого або до прокурора звістки про те, що тут діяло ся, що ось тут вашого фельдшера побито?—Лікар на се здвигнув плечима, всміхнувся, та й каже: „Тепер я вже знаю, що Заверуха єсть ваша сімпатія, та ще й не мала,—отже правда?“ Я одвернула ся і вже більше нічого йому не казала. Правда, се характеристично? Не забудьте, що сей чоловік колись був вигнаний з Київського університету за якусь радикальну історію і доучував ся у Дорпаті.

Питала мене Сура Каганович, чи можна їй сидіти біля вас, на переміну зо мною. Вона дівчина добра і я зважила ся, не питаючи вас, сказати їй, що можна. Отсе й посилаю її з своїм листом.

Одужуйте швидче!

Ваша *О. Облакевич.*

30 Від Лавріна Чухрайла до фельдшера Гурина.

З тебе могорич, Йовхиме, бо я довідав ся учора в городі, що тебе настановили у Вишнівку, замісто Заверухи. І Палажка дяківна тепер—твоя!

В справі зарізаного хлопця Бурдунового було слідство, хлопця відкопували, пороли, а далі мабуть буде суд. Зібрала ся на Заверуху заверуха! А тут ще урядник виноватить Заверуху, що він зневажав урядника, як той був при своїх обовязках.

Знаєш, мені тепер аж жаль Заверуху. Він мені особливо ніякого лиха не зробив, мені тільки хотіло ся, щоб його в нас не було, щоб тебе до нас вернули. А тепер завело ся таке, що йому хоч пропадати. Молода, гаряча голова!

На селі усі нарікають на Кудлая, жаліють і славлять Заверуху, та й мене—чую—трохи лають. А я-ж хіба що винен?

І сам Бурдун, що подавав скаргу за хлопця, тепер просить усіх, щоб те діло скасувати, бо, каже, то його лихі люди підбили жаліти ся, а Заверуха, мовляв, господи, як клопотав ся, і не його вина, що не можна було вирятувати хлопця.

Нехай Заверуха іде від нас, куди хоче, та нехай не через нас він загине. Тепер я по всіх судах боронитиму його, як доведеть ся мені бути свідком. Уже йому, й так після Кудлаєвих кулаків та чобіт не мед петь ся; може там печінки одбиті і почнуть трухнути. Я вже казав Кудлаєви, як се він так необачно беть ся без міри і без милосердя?

Мабуть і Кудлаєви се не минеть ся, бо свідки—селяне всі тягнуть руку за Заверухою, неначе він їм рідний.

Як ховали попівича Ксенофонта, отець Петро казав слово, що мовляв ось сей син його, через неслухняність і непокірливість батькови, дійшов до тяжкого гріха, хотів сам собі смерть заподіяти.

Та не попустив Бог занастити душу, і Ксенофонт до смерти ще сповідав ся і причащав ся, і такої благої смерти кожному християнинови бажати можна.

Прислухаюсь я до того, що говорять у нас на селі, та й не знаю, як я знов найматимусь у громади за писаря. Може скажуть: іди собі геть, ти з Кудлаєм накладаєш.

І тобі порада: не будь дурним, догоджай людям, а то як ізнов виженуть з Вишнівки, то вже може ніде й не приймуть.

Твій *Л. Чухрайло.*

КНИГАРНЯ „ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА“

Київ, В.-Володимирська, 28,

має на складі великий вибір українських книжок, листовних карток, картин, нот і видання львівської Видавничої Спільки, Наукового Товариства ім. Шевченка, Петербурського „Добродійного Товариства“, видавництва: „Лан“, „Дзвін“, „Український Учитель“ і ин., також усякі російські книжки по українському питанню.

Замовлення книгарня залогоджує негайно.

Каталоги висилають ся даром.

УКРАЇНСЬКА КНИГАРНЯ

Харків, Петровський пер. № 18.

Великий вибір книжок, карток, нот і картин.

При книгарні кустарний відділ.

КНИГАРНЯ Наукового Товариства імени Шевченка

у Львові, Ринок, ч. 10.

має на складі різні українські книжки, ноти, листовні картки і т. и.

Українська Книгарня

г. Катеринодар, Катерининська ул. 34.

Тут можна купувати: книжки писані українською мовою. Картини, портрети діячів і письменників, листовні картки (одкритки). Ноти українських пісень. Кустарні вироби: посуд, вишивки, вирізування і т. и.

Приймаєть ся передплата на всі українські газети і журнали.

Видання останніх літ (1908—1912)

Українсько-Руської Видавничої Спілки.

Н. Біхер. Повстання народнього господарства . . .	60 к
Й. Бойср. Сила віри, роман . . .	50 "
Марко Вовчок. Посмертні оповідання (Дяк, Хацько, Гайдамаки і ин.) . . .	75 "
А. Доде. Оповідання, переклала М. Грушевська . . .	20 "
Н. Гамсун. Пан, повість . . .	40 "
Р. Ерінг. Боротьба за право . . .	35 "
Л. Журбенко. Філістер, повість з життя укр. інтелігенції в Галичині . . .	1 р. 20 "
Р. Ніплінґ. Оповідання . . .	60 "
О. Кобилянська. В неділю рано зіле копала пов. . .	80 "
Гр. Коваленко Жарти життя . . .	90 "
С. Ковалів. Мій похресник і інші оповідання . . .	60 "
„ Чародійна скрипка, опов. для молодіжи . . .	60 "
„ Писанка (теж) . . .	90 "
„ В останній лавці (теж) . . .	1 р. — "
„ Щаслива бабуся (друкується) . . .	— "
М. Коцюбинський. Дебют, оповідання . . .	80 "
М. Левицький. Дури світи . . .	12 "
М. Лозинський. Польська народова демократія . . .	50 "
С. Лягсрлеф. Королеви Півночі, оповідання . . .	80 "
А. Оляр. Від монархії до республіки . . .	20 "
В. Самійленко. Україні (поезії) . . .	80 "
А. Сінклер. Герой капіталу . . .	25 "
Т. Сулима. Народні оповідання . . .	30 "
А. Тесленко. Страченне житє, оповідання селянина . . .	20 "
Г. Франко. Волиний шум, повість . . .	50 "
„ Лис Микита, видання 4 . . .	50 "
„ Анна Русинка . . .	20 "
„ Фльорентійські ночі . . .	50 "
„ Нарис українсько-руськ. літератури 1 р. . .	80 "
„ Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди. . .	80 "
„ Учитель, комедія в 3-х діях . . .	25 "
„ Украдене щастє, пєса на 5 дій . . .	20 к.
„ Зівяле листє, друге вид. . .	50 г.
„ Батьківщина і інші оповідання . . .	40 к.
„ Давнє й новє (друге, побільшене вид. збірки „Мій Ізмарagd“) . . .	1 р. 50 "
„ Вавилонські гимни й молитви з поясненнями . . .	30 "
Гр. Цеглинський. Кара совісти, нар. драма 2 вид. . .	30 "
„ Шляхта холачкова, комедія, 2 вид. . .	35 "
„ Соколики, комедія. 2 вид. . .	40 "
С. Чернясенко. Хвилини, збірка поезій . . .	20 "
М. Чернявський. Богови невідомому і інші оповід. . .	70 "

15 коп.